

Lelio La Porta:

Gramsci hegemonia-fogalmának aktualitása

Turi-beli fogsága alatt Gramscit leginkább azok a problémák foglalkoztatták, amelyek gondolkodói tevékenységének, pontosabban forradalmi tapasztalatának már első szakaszában is megfogalmazódtak benne: azaz, míg a 30-as években azt a kérdést teszi fel, mi lenne a kapitalizmus válságából az a kivezető út, amely nem a III. Internacionálé-beli katasztrófa-elmélet elfogadásához vezetne; addig a 20-as években arra keres választ, miképpen lehet a háború következményeként szükségszerűen kialakult körülmények közepette forradalmat kirobbantani Nyugaton és Olaszországban. Gramsci elgondolásának e két aspektusát kétségkívül a nemzetek és kontinensek fölötti, világméretű dimenzió kapcsolja össze. A forradalmakkal, valamint az ezek következtében előretörő hatalmas néptömegekkel kialakulnak egy olyan vizsgálathoz szükséges feltételek, melynek során a jelenségek általános dimenzióján belül lehet az egyes esetek sajátosságait meghatározni.

Ezek után ismeri fel Gramsci a "kapitalizmus stabilizációjá"-nak tényét, jobban mondva, tudomásul veszi azt, hogy a forradalmi hullám véget ért Európában, és a "mozgó háború" "pozícióharcba" ment át¹: e gondolat a 20-as évek közepéről származik. Gramsci elképzeléseinek kezdeteit viszont valamivel korábban, a 20-as évek elején, az Októberi Forradalom kihívá-

sának közvetlenségében kell keresni. A polgári társadalom elleni lázadás akkor nyeri el értelmét, ha képes elindítani egy olyan folyamatot, amely nem csupán mélyebb, hanem átfogóbb is. Innen származik annak felismerése, hogy a két szakaszban lezajló forradalom /az államgépezet kisajátítása, majd annak felhasználása egy bizonyos politikai cél érdekében a társadalom átalakítására/, mint amilyen az Októberi Forradalom is volt, Nyugaton nem mehet végbe. Nem véletlenül bukott meg a két legjelentősebb fogadalmi kísérlet Németországban és Magyarországon. A támadást az építésnek kell követnie. A szocializmus fejlődésének alapvető feltétele a még fejlődőben lévő expanzív termelőerők megléte, amelyek ugyanakkor már a proletár tömegek öntudatát képesek megteremteni.

Gramsci számára, voltaképpen már a 20-as években nyilvánvaló, hogy a szocialista átalakulás alapvető feltételét a gazdasági és politikai hatalom összekapcsolása adja: ez lesz a "Börtönfüzetek" központi témája is. Ennek az igen eredeti elgondolásnak újszerűségét éppen az mutatja, hogy Gramsci tudatában van annak, hogy az Októberi Forradalomhoz vezető helyzettől egészen eltérő körülmények közepette a munkásmozgalom stratégiáinak is újszerűeknek kell lenniük előfeltételeik, programjuk és eszközeik tekintetében egyaránt². Lényegében megvan a kontinuitás az "Új Rend"-et /Ordine Nuovo/ és a "Börtönfüzetek"-et író Gramsci gondolatai között, akkor is, ha ké-

sőbb, a "Börtönfüzetek"-ben a 20-as évekbeli elképzeléseinek rendszerezése az időközben lezajlott nagy európai és világesemények hatása alatt történik: ilyenek a 29-es világválság, a sztálinizmus, Weimar, a fasizmus, s az említett tények jegyében már az első gondolatok is más, egészen eltérő formát öltenek. E megközelítésben mondhatjuk, hogy legérettebb formáját éri el az a felismerés, mely szerint a szocializmusért Nyugaton folytatott harc különbözik az Októberi Forradalom útjától: a stratégiai különbséget pedig Gramsci a pozícióharc koncepciójában találja meg. E fogalommal kapcsolatban megjegyzendő, hogy Gramsci elképzeléseinek középpontjában már '23-'24-ben /akkor, amikor igen nagy erőfeszítésekkel gyűjti maga köré az új, a lyoni kongresszus idején is vezetőnek számító csoportot/ Kelet és Nyugat megkülönböztetése, az állam és a civil társadalom, azaz a politikai és a civil társadalom kapcsolata, ennél fogva a vezetés és az uralom megkülönböztetése áll, ezek jelentik a hegémónia fogalmának lelkét.

E gondolatok alapján könnyen sorolhatnánk Gramscit az európai szocializmusnak azokhoz a képviselőihez, akik éppen a 20-as években vették bírálathoz Lenint és az Októberi Forradalmat. Ez nincs így. Gramsci annak ellenére sem vezethető vissza egyértelműen Leninre, nem foglalható egybe vele, hogy Lenin alapvető hatást gyakorolt gondolatainak fejlődésére. Gramsci ugyanis a kommunista mozgalom egészen más hagyományá-

nak kialakulását kezdeményezte. Azokra az évekre kell gondolnunk, amelyek előkészítik a döntő fontosságú 1926-os esztendő: a lyoni kongresszus, a "Déli kérdés" felvetődésének és a bolsevikok vezető csoportjához írott levél évét. Az események fényében Gramsci elméjében a világtörténelmi folyamatnak egységes jelentése van, s e történelmi folyamat közepette olyan módszereket dolgoz ki, amelyekkel gyakran területenként más-más módon kell a szocialista átalakulás irányában előre haladni. A hegemonia és pozícióharc fogalmak tehát nem csupán a Kelet és Nyugat közti különbség bizonyítására érvényesek³.

Gramsci 1926 októberében kelt, a Szovjet Kommunista Párt Központi Bizottságához küldött levelét egyszerre címzi a Zinovjev, Kamenyev, Trockij vezette kisebbséghez és a Sztálin és Buharin által irányított többséghez. Gramsci a többség mellett áll, mivel a "szocializmus egy országon belüli" megvalósítása a pozícióharchoz van nagyon közel, míg a kisebbség javasolta "permanens forradalom" azért veszélyes, mert a manőverező háború már nem javasolható, az adott történelmi korszakon kívül esik. Ha a Trockij által kijelölt úton haladnak tovább, az a munkás-paraszt szövetség kompromittálását, az orosz és a nemzetközi proletariátus meghátrálását jelentené. Ugyanakkor, talán még ennél is keményebb kritikával fordul Gramsci a többséghez: bírálata szerint, ha nem hagynak fel addigi vezetési módszereikkel, olyan fordulóponthoz fognak

elérkezni, ahol már képtelenek lesznek a világfolyamat további irányítására. Tehát, ha a többség tovább erősíti hatalmát, irányító, vezető szerepét fogja elveszíteni: ez már a hegemonia létrehozása érdekében mondott kritika⁴.

Gramscinak a sztálini felülről irányított forradalommal szembenálló elképzelése egy a fasizmus terjedésével és a nácizmus megerősödésével jellemezhető történelmi korszakban született meg. Gondolatát elméletileg is alátámasztja, és szükségét látja egy olyan szakasz közbeiktatásának, melyre az államimádat a jellemző ott, ahol egy osztály hozta létre az új államot⁵.

Gramsci Sztálin politikájával szembeni ellenállása igen erős. Ismételten fellép a konszenzus felé irányuló szövetségi politikaként értelmezett hegemonia nevében, amikor a felülről irányított forradalmat a korporativizmus jelenségeként értelmezi: először a Komintern VI. kongresszusán, amikor az osztályok szövetségi politikáját az osztályok osztály elleni harcára, azaz szociálfasizmusra cseréli fel, ekkor Gramsci álláspontja teljes elkülönülést mutat, olyannyira, hogy a börtönben saját társaitól is elszigetelődik⁶; később pedig akkor, amikor a dialektikus politika Szovjetunióbeli megvalósításának egyre csökkenő esélyei arra a megállapításra készítetik, hogy ilyen esetekben az ellenzéknek a fekete parla-

mentarizmus formájában kell létrejönnie. Gramsci reakciója a Szovjetunióban zajló állami beavatkozásokra, különösen a "Börtönfüzetek"-ben kifejtett nézetei alapján az, hogy az ilyen államot a "tisztviselők állama"-ként definiálja⁸: innen származik azokkal a módszerekkel szemben tanúsított éles kritikája, amelyekre a szovjet rendszer épült, ezek között is elsősorban az ötéves tervelképzéseket bírálta.

Gramsci számára a sztálini Szovjetunió – úgy tűnhet – a politikai társadalom forma-korlátját jelenti. Kétségtelen, hogy Gramsci hegemonia fogalmának kialakulását a szovjet tapasztalatok ösztönözték: részint az, hogy az Októberi Forradalom új politikai dimenziót hozott magával, részint annak felismerése, hogy Lenin "nagy metafizikai tettet"⁹ hajtott végre; mindez mégsem akadályozta meg Gramscit abban, hogy bírálóan szálljon szembe e gyakorlatlaltal.

Hegemonia elképzelésében Gramsci a központi szerepet a pártnak tartja fenn, de nem tekinti a pártot egy bármely cél érdekében felhasználható technikai eszköznek. Feladata: a tömegek szervezése, a történelmi folyamat szabadság felé vezetése, valamint az, hogy a tömegek politikai tevékenységéhek teret adjon. Ilymódon Gramsci totalizáló párt fogalma igen távol áll a modern politikai tömeg-, laikus- és programpártoktól: azonban a modern pártnak sem lenne értelme, ha előzményének e lényeges jelentését nem vennék figyelembe.¹⁰

Levonhatjuk tehát az első következtetéseket, amelyek szerint Gramsci szocializmusra és munkásmozgalomra vonatkozó gondolatainak leghangsúlyozottabb része az, hogy a munkásmozgalom csak akkor juthat győzelemre, ha létrehozza saját autonóm kulturális arculatát.

Gramsci felfogása szerint az első világháborút követő válság idején a munkásmozgalom legnagyobb hiányossága a hegemonia területén tapasztalható, amennyiben hiányzik a mozgalmából a szervezettség és irányítás, amennyiben az olasz szocializmus nem tudja, mint jelent a forradalmi folyamat, voltaképpen nincs is programja. Ezekre való válaszként születik meg az "Új Rend" /"Ordine Nuovo"/, amelynek az a feladata, hogy Olaszország saját történelmét tekintse át és szakítson a más szocialista erők által képviselt sematizmusokkal. Innen már rövid út vezet 1926-hoz, a lyoni kongresszushoz, azaz az olasz helyzet sajátosságaival is szembenéző politikai program megfogalmazásához.

A Gramsci által újraértelmezett olasz történelem gondolatában megvan a passzív forradalom lehetőségének felismerése: a passzív forradalom nem más, mint az uralkodó osztályoknak leginkább a transzformizmusban megnyilvánuló hegemoniája, mely transzformizmus az ellenséges erők oly módon való szétmorzsolását jelenti, hogy közben azok programjából

bizonyos részeket, elemeket képesek átvenni. Elmondható, hogy a XX. században a passzív forradalom kategóriája központi helyet foglal el az olaszországi és európai osztály-jellegű összetűzések interpretálásában¹¹.

Gramsci két különböző nézőpontból szemléli a fasizmust: az egyik szerint az olasz polgárság számára a fasizmus olyan feltételek létrehozását jelenti, amelyek új termelőmódok bevezetése révén bizonyos modernizációhoz vezetnek /taylorizmus, fordizmus/¹²: a másik szerint a transzformizmus és passzív forradalom¹³ legerőszakosabb, legvégsőbb formája, az uralkodó osztályok módszere a proletariátustól való megszabadulásra.

Gramscinál, tehát a közvetlenül nemzeti elem mindig szoros kapcsolatban áll a nemzetközi elemekkel, mondhatnánk úgy is, hogy az internacionalizmus felé halad, a főszereplő az egész világ. Végeredményben Gramsci azt ismeri fel, milyen nagy jelentőségű folyamat indult meg az Októberi Forradalommal.

A perspektíva nemzetközi, a kiindulópont mégis nemzeti¹⁴. A bolsevizmus azért győzhetett Oroszországban, mert az orosz munkásosztály a nemzeti erővel együtt lett vezetővé, valamint azért, mert szilárdan látta maga előtt a szocializmus kétféle célkitűzését: a szocializmusnak, mint a múlttal való

leszámolásnak, megfordíthatatlannak, illetve a nemzeti történelemből való egyetlen szükséges kivezető útnak kell lennie.

Oroszországhoz hasonlóan mindenütt az szükséges, hogy a polgárságot felváltó nemzeti erők történelmi blokkba szerveződjenek, olyan történelmi blokkba, amely a kapitalizmus fejlődését a szocializmus létrehozására használja fel. A munkásosztálynak erős nemzeti jelleggel kell rendelkeznie, amennyiben feladataként a megújulás felé vivő történelmi blokk irányítását határozza meg. Mindezekből jól látszik, hogy a folyamat Gramsci szerint hosszantartó, a nemzeti sajátosságok tudomásulvételétől egy világméretű szabályozott gazdaság létrehozásáig terjed¹⁵.

Gramsci újszerűsége nem különíthető el a kortól, amelyben élt: az amerikanizmus és a kommunizmus háborút követő korszakában ez a két kizárólagos lehetőség létezik a néptömegek emancipációjára. E folyamatban a vezető szerep eléréséhez az szükséges, hogy abszolút éleslátással értékeljük az egyes területekre lebontható eltérő jellemző vonásokat. A nemzeti erők a korszak nagy problémáinak /a békétől a fejlődésig terjedően/ megoldása jegyében egyesülnek: ez a hegemonia.

A hegemonia hermeneutikus-analitikus kategória is egyben, amelyet Gramsci Olaszország 1500-as évek utáni törté-

nelmének vizsgálatában használ fel: a hegemonia fogalom ebben az értelemben sem veszíti el azt a jellegzetességét, hogy nagy, politikai stratégia, amelyet a gazdasági-korporatív szűkösségekből kilépő olasz proletariátusnak, ahhoz, hogy vezető válhasson, alkalmaznia kell, mégpedig úgy, hogy más osztályokkal blokkot alkot, és kompromisszumra jut velük azért, hogy így létrehozassák a nemzeti és nemzetközi fejlődés premisszáit. Mindennek a hegemonia talaján kell végbemennie¹⁶.

Éppen ez az a pont, ahol nincs ellentét a demokrácia és a hegemonia között, amennyiben ez utóbbi az állami és politikai vezetés összekapcsolásának, a konszenzus elérésének képességét jelenti¹⁷. A szocialista átalakulásnak – lényegében – demokratikusnak kell lennie, mind Keleten, mind Nyugaton: konszenzus nélkül nem lehet kormányozni.

A demokrácia-hegemonia viszony kapcsán Gramsci a leginkább elméleti vitát tulajdonképpen B. Crocéval vívta. Croce elképzeléseiben a kulturális hegemonia olyan tervezete élt, amely a gazdasági ellenében az etikai-politikai elemet privilegizálta, s így megfelelő színteret biztosított a polgárság hegemoniája számára. Gramsci nem téved nagyot, amikor Crocét a revizionizmus¹⁸, az európai szociáldemokrácia és maga Bernstein elméleti forrásaként határozza meg.

Ennélfogva az említett demokrácia-hegemónia viszonyban definiált demokrácia színterén általánosan elfogadott szabályok szerint zajlanak az összecsapások, az ellenfelek eltérő értékeket és célokat tűznek maguk elé, ez azonban nem zárja ki a nemzeteket és az emberiséget érintő kérdésekben való megegyezést.

A politikai autonómia eléréséhez szükséges elsődleges feladat egy kiterjedt kulturális háttér megteremtése: ezt kell célul tűzniük a dolgozó tömegeknek, ha vezetni kívánják a társadalom nagy megújulási folyamatát, mely számol magának a folyamatnak alapjaiban rejlő feszültségekkel.

Ez Gramsci nagy öröksége, gondolatának e heroizmusa tartalmazza az általa vívott politikai harc szellemi nagyságát.

/Fordította: Dukát Judit/

J E G Y Z E T E K

1 "Azok a katonai szakemberek, akik ma az állóháborúhoz ragaszkodnak, ugyanúgy, ahogyan azelőtt a manőverezőhöz, bizonyára nem azt állítják, hogy a régebbi típust törölni kell a tudományból: hanem azt, hogy az utóbbi az iparilag és polgárilag legfejlettebb államok háborúiban inkább csak taktikai, mintsem stratégiai funkcióval bírónak tekintendő, ugyanúgy, mint azelőtt az ostromharc a manőverező háborúval szemben.

Ugyanennek a funkciócsökkenésnek a politika művészetében és tudományában is végbe kell mennie, legalábbis a legfejlettebb államokat illetően, ahol a (polgári társadalom) fölöttébb bonyolult struktúrává lett, ellenállóvá a közvetlen gazdasági elem /válságok, depressziók, stb./ katasztrofális (áttöréseivel) szemben: a polgári társadalom felépítményei olyanok, mint a modern háborúban az árokrendszer."

/A. Gramsci: Filozófiai írások, Budapest, 1970. Kossuth 320. o./

2 V.ö.: A. Gramsci: Ordine Nuovo /Új Rend/ Torino, 1954, Einaudi, 136. old.: "Azt állítottuk: 1./ a forradalom nem szükségszerűen proletár és szocialista akkor, ha a polgári állam politikai kormányának megdöntését tűzi célul és valósítja meg: 2./ nem proletár és szocialista akkor sem, ha azon képviseleti

intézmények és államigazgatási gépezet megsemmisítését tűzi célul és valósítja meg, amelyeken keresztül a központi kormány a polgárság politikai hatalmát gyakorolja: 3./ végül nem proletár és szocialista abban az esetben sem, ha a népfelkelések hulláma idején olyan egerek ragadják magukhoz a hatalmat, akik magukat kommunistáknak nevezik /és valóban azok is/. A forradalom csak abban az esetben proletár és szocialista, ha azoknak a proletár és szocialista termelőerőknek a felszabadítását jelenti, amelyek magán a tőkés osztály uralta társadalmon belül jöttek létre..." Kevéssel előbb, ugyanebben a bekezdésben Gramsci így ír: "A lezajlott forradalmakból szerzett tapasztalatok azt mutatják, hogy az oroszországit követő összes többi két szakaszban lezajló forradalom elbukott. /.../ a forradalom, amelynek során a proletariátus megszerzi a társadalmi hatalmat, csak dialektikus folyamatként fogható fel, amelyben a politikai hatalom az ipari hatalmat, az ipari pedig a politikai hatalmat teszi lehetővé."

3 A Kelet és Nyugat közötti különbség, a politikai és civil-társadalom, valamint a történelmi folyamatok világméretűvé tágításának problémája Gramsci gondolkodásának három különböző momentumában foglalható össze: "...Közép- és Nyugat-Európában a kapitalizmus fejlődése nemcsak a széles proletárrétegek kialakulását hozta létre, hanem – éppen ezért – megteremtette

a felsőbb réteget is, a munkásarisztokráciát a hozzákapcsolódó szakszervezeti bürokráciával és szociáldemokrata csoportokkal együtt. Az a meghatározottság, ami Oroszországban direkt volt és utcára lökte a tömegeket, forradalmi támadásra, Közép- és Nyugat-Európában mindazzal a politikai felépítménnyel bonyolódott, amit a kapitalizmus nagyobb fejlettsége hozott létre, lassabbá és óvatosabbá teszi a tömegek cselekvését és így a forradalmi párttól egy jóval összetettebb és hosszabb lélegzetű stratégiát követel meg, mint amilyenre 1917. márciusa és novembere közti időszakban a bolsevikoknak szüksége volt." /Gramsci Togliattinak, Terracininek és a többieknek 1924. február 9-én Bécsből írott levele./ Ld. még: "...Meg kell jegyezni, hogy a fejlett kapitalista országokban az uralkodó osztály olyan politikai és szervezeti tartalékokkal rendelkezik, amilyenekkel Oroszország például nem rendelkezett. Ez annyit jelent, hogy még a nagyon súlyos gazdasági válságoknak sincs közvetlen kihatása a politika területére. A politika mindig késik és nagyon késik a gazdasághoz képest. Az államapparátus sokkal ellenállóbb, mint ahogy az ember gyakran gondolná és sokkal több rendszerhez hú erőt képes megszervezni a válságos időkben, mint ahogy azt a válság mélysége feltételezni engedné. Ez különösen a legfontosabb kapitalista államokra vonatkozik. Olyan periférikus államokban, mint Olaszország, Lengyelország, Spanyolország, Portugália, az állami erők kevésbé hatékonyak. Ezekben az országokban azonban

egy olyan jelenség van jelen, amellyel nagyon is számolni kell. A jelenség szerintem ebben áll: ezekben az országokban a proletariátus és a kapitalizmus között a közvetítő osztályok széles rétege található, amelyek saját politikát akarnak és bizonyos értelemben tudnak is folytatni, olyan ideológiákkal, melyek gyakran a proletariátus széles rétegeit is befolyásolják, de amelyeknek különös befolyásuk van a paraszti tömegekre." /Jelentés a Központi Bizottságnak, 1926. augusztusa. A. Gramsci: Ifjúkori írások 1914-1926, Budapest, 1987, MKKE Társadalomelméleti Kollégium, 180-181. old./

A "Börtönfüzetek"-ben pedig Gramsci vizsgálatának középpontjába a hatalom kiszélesítésének lehetősége és a hegemonia tökéletes országokat érintő problémája kerül: "Keleten az állam volt minden, a polgári társadalom kezdetleges és cseppfolyós volt: nyugaton az állam és a polgári társadalom között helyes arány állt fenn, és amint az állam megrendült, rögtön megmutatkozott mögötte a polgári társadalom vaskos szerkezete. Az állam csak előretolt lövészárk volt, s mögötte erődök és kazamaták vaskos láncolata húzódott meg: ennek szilárdsága természetesen államonként változott, de éppen ezért volt szükség az egyes országok helyzetének alapos felderítésére."

/A. Gramsci: Az új fejedelem, Budapest, 1977. Magyar Helikon, 129-130. old./

4 A Szovjet Kommunista Párt Központi Bizottságához írott levél A. Gramsci: Scritti politici, Roma, 1973, Editori Riuniti, 232-238. old.

5 A. Gramsci: Quaderni del carcere /Börtön-füzetek/ 763-764. old., 1053. old.

6 G. Amendola: Storia del Partito Comunista Italiano 1921-1943, Roma, 1978, Editori Riuniti, 181-187. old. Teljesen világossá válik Gramsci elszigeteltség-érzése, ha elolvassuk 1931. november 30-án kelt Julcának írott levelét. Ld. még: "Ha tulajdon életed egyetlen célnak szenteled, melybe energiáid és tennivágyásod legjavát sűríted, nem feltétlenül szükséges-e az hogy ne maradjon rejtve több-kevesebb, vagy akár csak egyetlen személyes ütközeted sem?" /A. Gramsci: Lettere dal carcere, P. Spriano gondozásában megjelent válogatás, Torino, 1979, Einaudi, 148. old./

7 A. Gramsci: Quaderni del carcere /Börtön-füzetek/, 1743-1744. old.

8 A. Gramsci: Quaderni del carcere /Börtön-füzetek/ Torino, 1975. Einaudi, 1020-1021. old.

9 U.o. 886. old.

10 U.o. 662, old., 1558. old., 1601. old.

11 "A passzív forradalom fogalmának magyarázataként alkalmazhatjuk a molekuláris változások elméletét, mely változások során valóban progresszíven módosul az erők korábbi összetétele és amely így újabb változások kiindulópontjává válhat." /U.o. 1767. old./ A passzív forradalom és a transzformizmus viszonyáról ld.: U.o. 962-963. old.

12 U.o. 1312-1313. old., 2139-2147. old.

13 U.o. 1227-1229. old.

14 U.o. 1728-1730. old.

15 U.o. 1584. old.

16 "A hegemonia tehát olyan képesség, amely az ideológia segítségével egyesít és tart össze egy olyan társadalmi blokkot, amely közel sem homogén, hanem mély osztályellentétek jellemzik. Egy osztály addig uralkodó, hegemon és vezető, amíg képes összetartani politikai, ideológiai és kulturális tevékenysége révén a heterogén erőkből álló csoportot és meg tudja akadályozni, hogy az uralkodó ideológia válságát, majd elutasítását eredményezze az említett erők közötti ellentét kirob-

banása, ami egyben a hatalmon lévő politikai erők válságát is jelentené." /L. Gruppi: Il concetto di egemonia in Gramsci, Roma, Editori Riuniti, 88-89. old./

17 "...Ám a demokratikus irányzat lényegileg nem jelenthet csupán annyit, hogy a segéd munkásból szakmunkás lesz, hanem azt jelenti, hogy minden "állampolgár" lehet "vezető", és a társadalom – ha csak "elvontan" is – megteremti számára az általános feltételeket, hogy azzá lehessen: a politikai demokrácia arra irányul, hogy vezetők és vezetettek egységessé váljanak /a vezetettek egyetértésével történő vezetés értelmében, biztosítva minden vezetett számára az e cél eléréséhez szükséges képességek és általános technikai felkészültség ingyenes elsajátítását." /A. Gramsci: Válaszút a pedagógiában, Budapest, 1979, Akadémiai Kiadó, 151. old./

18 A. Gramsci: Quaderni del carcere, 1213-1214. old.